

نقش شاهان مسلمان قاجار در رونق اجمیادزین ارامنه با تأکید بر فرامین فارسی ماتناداران (ماشتوس مقدس) - بررسی موردی ایرانیان مسلمان و ارامنه مسیحی دوره قاجار

محمد رضا علم^۱

آرسن آواکیان^۲

عباس اقبال مهران^۳

چکیده

جغرافیای ایران در طول تاریخ، دارای ساختاری چند مذهبی، چند فرهنگی و کثیرالمله بوده است. نقاط مشترک تعامل ارامنه مسیحی با جامعه ایرانی مسلمان در ابعاد مختلف و حضور یا غیبت آنها، هیچ ربطی به مذهب آنها نداشت، بلکه آنچه اجمیادزین را به سوی همزیستی با جامعه ایرانی سوق داد، تلاش در جهت ارتقاء وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ارامنه در دوره قاجار بود. عنصر اصلی که باعث شد اجمیادزین در دوره قاجار برای بهبود سطح کیفی وضعیت ارامنه تلاش کند، شرایطی بود که می خواستند با جلب اعتماد شاهان قاجار، در جایگاه یک جامعه نخبه در ایران دارای مذهب اسلام سر برآورند. اعتماد شاهان قاجار به اجمیادزین و همچنین حضور ارامنه در قشون و داشتن القاب ملوکانه و مناصب حکومتی توسط شاهان قاجار خود مؤید حضور مؤثر آنها است. این پژوهش درصدد است با نگاهی تحلیلی به بررسی نقش شاهان مسلمان قاجار در رونق اجمیادزین ارامنه با تأکید بر فرامین فارسی ماتناداران پردازد؛ ازین رو در پی پاسخگویی به این پرسش ها است:

۱. استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران، (نویسنده

مسئول) پست الکترونیک: alam@scu.ac.ir

۲. استاد گروه تاریخ دانشگاه دولتی ایروان، ارمنستان پست الکترونیک: a.avagyan@mfa.am

۳. دانشجوی دکتری تاریخ گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، ایران.

پست الکترونیک: Abass.em1987@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۶

۱. اجمیادزین در دوره قاجار از نظر سیاسی، اجتماعی و اقتصادی چه وضعیتی داشت؟
۲. چه عواملی باعث توجه به ارامنه مسیحی و رونق اجمیادزین توسط شاهان مسلمان قاجار گردید؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد وضعیت اجمیادزین در دوره قاجار از نظر سیاسی، اجتماعی و اقتصادی با توجه به اهمیت آنها برای شاهان قاجار در حد مطلوب بود و توانست با عملکرد خود، زمینه تعامل میان مسلمانان و ارامنه مسیحی و ارتقای سطح زندگی اجتماعی ارامنه را بهبود ببخشد.

کلیدواژه‌ها: مسلمانان، ارامنه مسیحی، شاهان قاجار، اجمیادزین، فرامین، ماتناداران.

مقدمه

روابط میان ایران دارای مذهب اسلام و ارمنستان دارای مذهب مسیحیت از منظر تاریخی یکی از مهم‌ترین روابط میان مردم دو کشور در منطقه خاورمیانه بوده است. ارمنستان نخستین کشوری در همسایگی ایران بود که آیین مسیحیت را پذیرفت و آن را دین رسمی خود اعلام نمود. در سال ۳۰۱ تا ۳۰۳ میلادی گریگور لوساووریچ (Gregor Losavritch) ملقب به «روشنگر»، توانست شاهنشاه تیرداد اشکانی را متقاعد کند به آیین مسیحیت بپیوندد.

کلیسای جامع اجمیادزین^۱ (Etchmiadzin) یک کلیسای جامع ارمنی واقع در شهر واقار شاپاک ارمنستان است. این کلیسا نخستین کلیسای جامع در تاریخ مسیحیت است. در دوره صفویه این مجموعه به «اوچ کلیسا» یاد شده است که به معنای سه کلیسا است. نهاد دینی مسیحیت در جایگاه یگانه عامل پیونددهنده مردم ارمنی و همچنین واسطه‌ای برای امور فی مابین دولت مسلمان قاجار و ارامنه مسیحی توانست ضمن داشتن اعتماد طرفین در طول دوره قاجار، همواره در حل اختلاف و سامان دادن به مسائل ارامنه و مسلمانان نقش

۱. اجمیادزین عمده‌ترین و اصلی‌ترین کرسی خلیفه اعظم (کاتولیکوس) ارامنه در نزد ارامنه جهان محسوب می‌شود؛ نقش آن بسیار فراتر از یک کلیسای تنهاست. نقش آن نزد ارامنه جهان همانند نقش واتیکان در جهان مسیحیت کاتولیک است. در متون ارامنه بیشتر از آن به عنوان آستانه مقدس مکان مقدس یا اجمیادزین مقدس (Holy See) یاد می‌شود که دربرگیرنده مفهومی فراتر از کلیسای تنها است. اجمیادزین به ارمنی، یعنی مکانی که تنها پسر خدا در آنجا پایش را به زمین گذاشت؛ ایرانیان و عثمانی‌ها به آن «اوچ کلیسا» (Uch-Kilisa) «سه کلیسا» می‌گفتند که به کلیسای بزرگ اجمیادزین و دو کلیسای مجاور آن، یعنی سنت هرېسمه (Stripsime) و سنت گایانه (St Gayane) اشاره دارد. کلیسای مقدس اجمیادزین در شهر و اقار شایت شهر اجمیادزین امروزی در ایروان قرار دارد. در اسناد دولتی ایران نیز واقارشاباد با همین نام معرفی شده است. در تصویری که از این مکان در پایان قرن هفدهم میلادی ترسیم شده است، دیر اجمیادزین در دامنه کوه آرات در بین خانه‌های روستایی قرار دارد. دو کلیسای شوغاکات و گایانه نیز با فاصله از کلیسای اجمیادزین در میان حصارهای جداگانه جای گرفته‌اند. مصطفی حاجی خلیفه، معروف به کاتب چلبی، نیز در کتاب جهان‌نما به سال ۱۶۵۷م، از دیر اجمیادزین با نام «اوچ کلیسا» یاد کرده است.

کلیدی ایفا نماید. در این راستا فرامین حکومتی که در باب ارامنه صادر شده و به «فرامین فارسی ماتناداران»^۱ مشهور است، از جنبه‌های گوناگون می‌تواند برای پژوهشگر تاریخ قاجار گره‌گشا باشد.

اجمعیادزین مهم‌ترین مرکز مذهبی ارامنه، تأثیر مهمی در تحولات مذهبی، سیاسی و اجتماعی ارمنستان داشت. دولت قاجار برای آنکه ایروان و به‌ویژه کلیسای اجمعیادزین به روس‌ها نزدیک نگردد، به تحکیم روابط با آنها برآمد تا از طریق جلب نظر رهبران، از نزدیکی روابط آنها با روس‌ها جلوگیری کند. اسناد حاضر در این زمینه‌ها (وقفی، معافیت مالیاتی و دیوانی، حل اختلاف میان ارامنه، حل اختلاف میان ارامنه و مسلمانان، حمایت از خلیفه از لحاظ مادی و جانی، حق تعیین خلیفه توسط دولت قاجار، تقدیم هدایا و پیشکش توسط خلیفه به شاه، تقدیم هدایا و پیشکش توسط شاه به خلیفه، اعلام سرسپردگی خلیفه نسبت به شکایت اوچ کلیسا از سوء سلوک نسبت به ارامنه، کمک شاه به رفع مشکلات اوچ کلیسا و کلیساهای تابعه، عدم اجبار ارامنه به پذیرش اسلام، اجازه گرفتن خلیفه از شاه برای سرکشی به املاک و جمع‌آوری زکات، حق تنبیه و تأدیب ارامنه توسط کلیسا، ارث، ازدواج، تبعیت کل ارامنه از خلیفه اوچ کلیسا و رابطه ارامنه و روس) در مدارک و تحقیقات تاریخی، فراوان به چشم می‌خورد. پژوهش حاضر با هدف بررسی ۹۶ فرمان از اسناد فارسی ماتناداران که میان شاهان قاجار و ارامنه مسیحی که تحت حکومت دارای مذهب اسلام دولت قاجار زندگی می‌کردند، صورت پذیرفته است.

پیشینه پژوهش

در مورد پژوهش حاضر تحت عنوان «نقش شاهان مسلمان قاجار در رونق اجمعیادزین ارامنه با تأکید بر فرامین فارسی ماتناداران (ماشتوس مقدس)» - بررسی موردی ایرانیان مسلمان و

۱. ماتناداران در معنای لغوی به مجموعه‌ای اطلاق می‌شود که مکانی برای نگاهداری اسناد، متون خطی و کتاب‌های دست‌نویس قدیمی یا چاپی است. این مجموعه، افزون بر حفاظت از این متون، فعالیت‌های علمی دیگری مانند جمع‌آوری، ترمیم، طبقه‌بندی، تحقیق و نشر آنها را بر عهده دارد.

ارامنه مسیحی دوره قاجار» تاکنون پژوهش‌های مستقل و جامعی به صورت تحلیلی انجام نشده است و فقط یک کتاب مستقل با عنوان فرامین فارسی ماتناداران که توسط ژوستینیان به صورت بازخوانی آن فرامین بوده، نگاشته شده است. در زمینه تاریخ سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ارمنستان در قرون میانی، اسناد فارسی بایگانی مخزن کتب خطی «ماتناداران» ایروان اطلاعات بسیار ارزشمندی ارائه می‌دهند. نخستین تلاش‌ها برای بررسی علمی این اسناد توسط جاثلیق سیمئون پروانتسی (۱۷۸۰-۱۷۶۳) صورت گرفته و نتایج آنها در یکی از تألیفات او به نام «جامبر» آورده شده است. برای بررسی یادشده فقط مجموعه اسناد موجود در کلیسای اجمیادزین و چند مرکز دینی همجوار در دسترس مؤلف بوده است، حال آنکه از آن تاریخ تاکنون، با گردآوری تدریجی اسناد و مدارک بسیار از دیگر نقاط، مجموعه اسناد مذکور از نظر حجم و تعداد افزایش چشمگیری یافته است و مهم‌ترین آنها با برگردان ارمنی و روسی، همراه با متن اصلی اسناد به همت هاکوپ پاپازیان در دو جلد با مقدمه و شرح و حواشی مفصل در سال ۱۹۶۸ در ایروان چاپ و منتشر گردیده است.

پژوهش‌هایی که در این مورد انجام گرفته است از جمله اچ پاپازیان (۱۹۶۸م) در پژوهشی با عنوان «متن فرامین فارسی ماتناداران» تألیف شده است. فاطمه اورجی (۱۴۰۰ش) «مناسبات عباس میرزا با کلیسای اجمیادزین با تکیه بر اسناد آرشویی» را بررسی کرده است. در پژوهش اروجی تلاش شده ارتباط شاهزاده عباس میرزا با ارامنیان و به خصوص اجمیادزین بررسی شود تا به تلاش ایران برای حفظ این تعاملات و همچنین حفظ حاکمیت تاریخی خود بر آن سرزمین بررسی شود. هوسپیان (۱۳۹۶ش) در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به تاریخ شهر اجمیادزین» اشاره کرده است. از سده هفدهم میلادی به بعد نام واقار شاباد بر اساس دیری که در آن قرار گرفته به صورت اجمیادزین ذکر شده است. در نقشه‌های موجود به زبان‌های ارمنی، انگلیسی، روسی، ایتالیایی و عربی از واقار شاباد در دو جا به صورت اوچ کلیسا، دو جا به صورت اکیازین و در مابقی نقشه‌ها به صورت اجمیادزین نام برده‌اند. عزیزنژاد (۱۳۹۸ش) در مقاله‌ای با موضوع «مواضع حسینعلی خان قاجار ایروانی در اختلاف دولت عثمانی و کریم خان زند در مسئله بصره (۱۱۹۳-۱۱۸۰ق)» اشاره کرده است که آغاز مداخلات روسیه تزاری

در قفقاز، مناسبات کریم خان زند و دولت عثمانی را در قبال حمایت از خان نشین ایروان در برابر تهدیدهای روسیه و گرجستان بهبود بخشید. میناسیان (۱۳۷۸ش) در مقاله‌ای با عنوان «نقش ارامنه در ارتش ایران» در منابع تاریخی اشاره کرده است که در ایران اسلامی، برخلاف ترکیه اسلامی، ارامنه نه تنها حق حمل اسلحه داشتند، بلکه در ارتش ایران دارای واحدهای نظامی جداگانه بوده‌اند. مدارک موجود از سال‌های ۱۸۲۶-۱۸۲۸ گویای این مطلب است که در شروع جنگ‌های ایران و روس، تعداد کثیری سرباز ارمنی در ارتش ایران حضور داشتند.

آزادی مذهبی و تغییر نیافتن کیش ارامنه مسیحی در ممالک ایران اسلامی

ایران سرزمین ادیان و آیین‌های بزرگ است و نگرش توحیدی اسلام امکان استمرار حیات پیروان ادیان آسمانی دیگر را در ایران ممکن کرده است و رفتار ناپسند با پیروان ادیان دیگر در اخلاق و قوانین اسلامی مورد توجه و نکوهش قرار گرفته است. برخورد‌های ناشایست ریشه در کج فهمی از اسلام و تعصبات بی پایه و سیاست‌های غلط داخلی و دخالت‌های بیگانگان داشته است. اوچ کلیسا در جایگاه یک نهاد دینی مسیحیت، یگانه عامل پیونددهنده مردم ارمنی و همچنین واسطه امور فی مابین دولت قاجار و ارامنه بود. این کلیسا ضمن داشتن اعتماد طرفین در طول دوره زمامداری آقا محمدخان و فتحعلی شاه قاجار در حل اختلاف و سامان دادن به مسائل ارامنه و آزادی مذهبی آنها، نقش مهم و کلیدی داشت. بررسی تحولات تاریخی و اسناد و مدارک به خوبی گواه آن است که سیاست اصولی دولت مسلمان قاجار حمایت جدی و مستمر از رعایای مسیحی خود به ویژه ارامنه بوده است، به طوری که در باب عدم اجبار ارامنه به تغییر کیش ارامنه به اسلام توسط مسلمانان و عدم تعرض به آیین و مناسک مذهبی آنها فرامین مهمی صادر کردند. «عالیجاه خلیفه داود بدانند که از دیوان اعلی مقرر است که در اوجاق مذکور و در قریه‌ها و مزارع مسکونه ارامنه به طریق سابق در بابا ناقوس کشیدن و تخته زدن و بانگ گفتن و مرده برداشتن کسی از اهل اسلام مانع و متعرض ایشان نشود که به آیین و قوانین خود امور مذکوره را به تقدیم رسانند و املاک و مزارع و باغات ایتماعی و موقوفه اوجاق اوچ کلیسا بدون امر و نهی و اذن و مرخص آنعالیجاه کسی دخل و تصرف ننماید و چنانچه از جماعت مسلمانان کسی ادعایی داشته

باشد بدون فرمان جهان مطاع ادعا ننماید و ارامنه را جماعت مسلمان مأذون و مرخص نمی باشد که جبراً و زهراً به دایره اسلام بیاورند». («عدم اجبار ارامنه به تغییر کیش»، سند مورخ جمادی الثانی ۱۲۱۹) همچنین شاهان قاجار تأکید داشتند که اگر کسی در مورد دین و آیین مسیحیت پرسش‌هایی دارد باید به نزد علمای مسیحی برود و با آنها سخن بگوید و برای جلوگیری از تصرف کردن اموال ملت ارامنه مسیح توسط مسلمانان نیز فرامینی به حکام و والیان مناطق صادر کرده بودند. «عالیجاه خلیفه اپرم بدانند که چون اختیار ارامنه این طرف در ظل عاطفت شاهنشاهی آسوده‌اند در کف کفایت ماست و محافظت از دین و ناموس آن‌ها بر ما لازم است، لهذا بانعالیجاه مقرر می‌گردد که ارامنه این حدود را موافق شریعت حضرت عیسی که در دست آنعالیجاه و الی حال به همان طریق رفتار می‌کرده‌اند نگاه داشته آنها را از تصرفات ملت نصاری ممنوع دارد و اگر کسی را در دین و آیین آن‌ها سخن باشد می‌باید نزد آنعالیجاه آمده با آنعالیجاه و علمای ملت مسیح مباحثه نماید و جواب خود بشنود می‌باید در این باب به نحو معمول و مرتب دارد». («علمای مسیح می‌توانند در مورد دین و آیین مسیحی سخن بگویند و جلوگیری از تصرف کردن اموال ملت ارامنه مسیح»، سند مورخ ربیع الاول ۱۲۳۶)

شاهان قاجار با توجه به قوانین داخلی ارامنه مقرر کرده بودند تا سلسله مراتب داخلی در زمینه تعیین بزرگ و کوچک، نجیب و غیر نجیب موقوف به تشخیص خلیفه باشد و تعیین مراتب در میان ارامنه فقط بر عهده خلیفه اوج کلیسا باشد و تمامی ارامنه تابع این امر ملوکانه باشند. «عالیجاه خلیفه اپرم بدانند که عریضه ارادت فریضه آنعالیجاه ملحوظ نظر بر رأی مهر ضیاء ظاهر و هویدا گردید اینکه عرض کرده بود که فی ما بین ملت نصاری تعیین بزرگ و کوچک و نجیب و غیر نجیب موقوف به تشخیص و تعیین آنعالیجاه باشد و بزرگان و نجباء را فی ما بین ملت مزبور محترم شمارند محض مرحمت به آنعالیجاه استدعای آنعالیجاه را مقرون به بانجاح فرموده رقم مطاع لازم الاتباع بافتخار عالیجاه امیر الامرا لعظام حسین خان سردار بیگریگی ایروان شرف صدور یافت که نجبای ملت مزبور را موقوف به تشخیص و تعیین آنعالیجاه داند و غدغن لازمه نماید که هر که را آنعالیجاه محترم شمارد حرمت او را

لازم شمارد». («تعیین بزرگ و کوچ و نجیب و غیر نجیب موقوف به تشخیص خلیفه است»، سند مورخ ربیع الاول ۱۲۲۷) شاهان قاجار در فرامینی در باب مبحث ارث بردن فرد ارمنی که از آیین مسیحیت به آیین اسلام مشرف شود نیز صادر کرده بودند به طوری که طبق فرمان ملوکانه هر کس از ارامنه که به اسلام مشرف می شود در ارث چون مسلمین می باشد. «هریک از ارامنه رعایای دولت علیه که بدین شریف اسلام مشرف می شوند و بعد از اسلام هر یک از اقوام و اقاربی که در دین حضرت مسیح علیه السلام دارند چون وفات یابند کل مخلفات و متروکات متوفا را آن شخص جدید السلام متصرف می شود به حسب ارث و سایر اقارب و وراث دیگر آن متوفا بدون بهره و ارث می نمایند؛ اگرچه این معنی را شرعاً نقیض نیست، بنابر بر قانون رعیت پروری چون آن جماعت تابع دین شریفه اسلام هستند رعایت و جانب داری آن ها بر عامه اهل اسلام خاصه بر نواب اشرف ما لازم است که در این باب درب عدالت و انصاف بر چهره احوال عامه ارامنه رعایای این دولت مفتوح فرماییم. مقرر می شود که هر یک از آن جماعت که به شرف اسلام رسیده اند در ارث چون سایر مسلمین باشند؛ از اقوام و اقارب اموات خود به هر طریق که اهل اسلام را بهره و ارث می رسد جدید السلام نیز از اقارب اموات در دین عیسوی که دارد مستحق ارث و بهره بوده باشد؛ چنانچه پسری به شرف اسلام کشف گردیده باشد و پدر او در دین مسیحی وفات کرده باشد و او را دختری مسیحیه بوده باشد آن پسر مسلم از مال پدر متوفی مسیحی بهره و ارث می برد دو ثلث و یک ثلث دیگر مخصوصه به حق ارثیه آن دختر مسیحیه برقرار و تقسیم شود». («هر کس از ارامنه که به اسلام مشرف شود، در ارث بردن چون سایر مسلمین باشد»، سند مورخ نهم شهر شوال المکرم ۱۲۴۰)

حمایت شاهان مسلمان قاجار از ارامنه مسیحی در مقابل حکام محلی

از دوره اول قاجار فرامین بسیاری از شاهان ایران برجای مانده که بیانگر حمایت های مختلف سیاسی و اقتصادی از ارامنه مسیحی و واگذاری امور محلی به نمایندگان آن هاست. یکی از قدیمی ترین فرمان های به رسمیت شناختن حقوق ارامنه، فرمانی است که شاه اسماعیل اول صفوی در ذیقعدة ۹۲۲ق/ ۱۵۱۶م صادر می کند؛ این فرمان که با استناد به سنت پیشین و قواعد شرعی در برخورداری ارامنه از حق آبه سه دانگ رودخانه ارکوبن (Erkuban) صادر شده

است، هرگونه تعرض به این حق را غدغن می‌کند (Archive of (Matanadaran, Armenia, Fond.No.4, Doc. No.118 فرمان مهمی از فتحعلی شاه خطاب به اسقف اعظم اجمیادزین در دست است که در آن بر موارد زیر تأکید شده است: معافیت و مالوجهات، سورات عوارض و بیگار، موظف کردن مسلمانان اجاره‌گیر به پرداخت مال الاجاره به ارامنه؛ دفن بی‌زحمت مردگان، به صدا درآوردن ناقوس و ورود به کلیسا بدون هیچ ممنوعیتی؛ غدغن کردن آزدن کشیش‌ها؛ ممنوعیت تغییر اجباری کیش ارامنه؛ معافیت عوارض راه برای ارامنه‌ای که از عثمانی برای زیارت می‌آیند؛ رایگان نبودن استفاده از رودخانه‌های کارهی و اوشاکات. (Bournoutian, G.A. Doc: 55) جمعیت ارمنیان ایران در اواخر دوره قاجار جمعاً هفتاد هزار تن بود که بیشتر در استان‌های آذربایجان و اصفهان سکونت داشتند. جوامع ارمنی در تهران، رشت، قزوین، شیراز و همدان وجود داشتند و وضع اقتصادی آنان مانند دیگران بود. زندگی روستاییان و کشاورزان ارمنی هیچ فرقی با همتایان مسلمانشان نداشت و همانند آنان برده و آلت دست خان‌ها بودند. به‌طوری که در موقع ازدیاد ظلم عریضه دادخواهی به سوی شاهان مسلمان قاجار از طریق اجمیادزین ارسال می‌کردند و مورد مرحمت شاهانه قرار می‌گرفتند. «عالیشان رفیع مکان صداقت و ارادت نشان خلیفه پارسوق امیدوار بوده بدانند که عریضه انعالیشان به نظر انور رسید و معروضاً آن از بدایت الی النهایت ملحوظ گشت شکایتی که از سوء سلوک حکام سابق کرده بود انعالیشان می‌داند ما هرگز راضی بجبر و ظلم نسبت باحدی از رعایای سرکار اعم از مسلمان یا ارمنی نبوده و نیستیم با آنکه انعالیشان رعیت پروری و عدالت‌گستری ما را می‌دانست باید هر ظلمی و خلاف حسابی بانعالیشان شده باشد بیاید عرض کند تا باقتضای انصاف رفع نمادیم». («شکایت خلیفه پارسوق از سوء رفتار و سلوک حکام سابق به شاه مسلمان قاجار»، سند مورخ شوال ۱۲۴۲) گروه کوچک تجار ارمنی نیز توان بسیار کمی داشتند، زیرا بازار در دست سرمایه‌داران بزرگ مسلمان و اروپایی بود و ارمنیان فقط می‌توانستند به کار واسطه‌گری بپردازند. مدارس ارمنیان تنها امتیازشان به شمار می‌رفت، چراکه مدرن‌تر و اروپایی‌تر بودند. (واراندیان، ۱۹۸۱: ۲۵۶ و ۲۵۷) در مواقعی که ارامنه از طرف والی و حکام محلی مورد تعدی قرار می‌گرفتند از طریق

اجمعیادزین دادخواهی خود را به گوش شاه قاجار می‌رساندند و این‌گونه باب تعاملات میان دربار قاجار مسلمان و اجمعیادزین مسیحی همواره باز بود. «خلیفه اپرم خلیفه اوچ کلیسا بداند که عریضه ارادت فریضه در باب سختی تنگ و نهب و غارت اسباب و زینت معابد و کلیساهای سمت وان و ایذا اذیت مهراسایان ملت مسیح که بدان طرف عرض کرده بود قبل از رسیدن عریضه اقالربیگ را به همین خصوص مأمور و روانه فرمودیم که زینت و اموال منهویه مزبوره را بالتمام گرفته و تسلیم مهراسایان نماید عالیشان مشاورالیه قدری اموال مزبوره را گرفته رد نموده و اموال غارت شده را استرداد و مرتکب را تأدیب و تنبیه نماید.» («عریضه خلیفه مبنی بر غارت اسباب و زینت معابد و کلیساهای سمت وان و اذیت مهراسایان»، سند مورخ صفر ۱۲۳۵) در حکمی که توسط دولت قاجار صادر گردیده به حکام محلی گوش‌زد می‌نمودند که ارامنه مسیحی تحت حمایت شاهان مسلمان قاجار هستند. «کدخدایان و ریش‌سفیدان قریه کلفرج بدانند که عالیجاه کریم خان بتوسط گماشتگان سرکار عرض نموده بود که ایشان زراعت دیمات و مراتع و مزارع ارامنه دره شام را چرانیده و متعرض آن‌ها می‌شوند و نمی‌گذارند که ارامنه مزبور گذران نمایند مقرر می‌شود که حکم مطاع باید در خصوص ارش و مرتع و غیره به نحوی که از قدیم الایام الی الآن با ایشان سلوک و رفتار نموده‌اند هرگاه بعد الیوم به عرض ما برسد که بقدر سر و مویی خلاف حساب راه رفته تعرض به حال و منال ایشان رسانیده‌اند مواد مؤاخذه و سیاست خواهد شد.» («عدم تعرض به مراتع ارامنه»، سند مورخ رمضان ۱۲۴۲) والیان تحت امر حکومت قاجار همواره تحت امر فرامین شاهان قاجار در زمینه حمایت از ارامنه بودند و شاهان قاجار ضمن توجه به رعایای ارمنی خود نمی‌گذاشتند امور زراعت آن‌ها به مشکل دچار شود. «امیر الامراالعظام فتحعلی خان قاجار بیگرلربیگی خوی بداند که در باره خلیفه قراکلیسا قریه قراتکلی مبلغ ۴۰ تومان تبریزی که توجهات دیوانی آن جاست به مشاورالیه مفوض داشتیم که متوجه زراعت و فلاحه قریه مزبوره منافع آنجا را صرف معاش خود نماید و هر ساله از قرار استمرار حسب الحواله دیوان ما درحقه ارباب حواله کارسازی نماید و زیاده از وجه قراردادی دیناری مطالبه ننماید.» («متوجهات دیوانی قراکلیسا قریه قراتکلی صرف معاش آن‌جا شود»، سند مورخ شعبان ۱۲۲۹) در فرامین متعددی

نیز نسبت آسایش ارامنه مسیحی، آبادانی املاک ارامنه، انتظام امور اوج کلیسا، حمایت مادی و معنوی از خلفای اوج کلیسا با هدف استحکام پیوندهای دوستی میان دو مردم مسلمان و ارمنی توجه خاصی شده است. «به خلیفه شمعون مقرر فرمودیم که تمامی ارامنه و رعایای محال مذکور که در سنوات سابق متفرق شده‌اند، جمع‌آوری نموده لازمه دقت و نهایت اهتمام در آبادی و معموری محال مزبور به عمل آورده حسن سلوک به همگی رعایا و ارامنه آن‌جا مسلوک و تمامی رعایا و برایا را به رحمت و عنایت نواب مستطاب والا مستمال و امیدوار سازد؛ مقرر آنکه عالیشان عزت نشانان مباشرین محال باباجوک و سایر محال حول و حوش به هیچ وجه دخل و تصرف در آب و ملک قراکلیسا ننموده». «عدم دخل و تصرف در اموال ارامنه و اموال قراکلیسا»، سند مورخ صفر المظفر (۱۲۲۳)

معافیت‌های مالیاتی اراضی اجمیادزین توسط شاهان مسلمان قاجار

نادرشاه نیز در ازای خدمات ارمنیان مسیحی ایشان را ارج می‌نهاد و با آنان به مهربانی رفتار می‌کرد. او در ۱۱۴۸ ق/ ۱۷۳۵ م با صدور فرمان همایونی امتیازات پیشین روحانیان ارمنی را به رسمیت شناخت، بر وسعت زمین‌های وقفی کلیسا افزود، از بازرگانان ارمنی پشتیبانی و حدود هفت هزار اسیر ارمنی و گرجی را آزاد کرد. (دانشنامه بزرگ ارمنی، ج ۸، ص ۱۴۰) آبراهام کرتاسی، رهبر دینی ارمنیان، نیز به قوریلتهای (شورای) مغان دعوت شد. او در آن‌جا برای استقرار جاثلیقی خود و تحکیم وضع صومعه اجمیادزین و معاف کردن زمین‌های صومعه از هرگونه مالیات دولتی، احکامی از نادر گرفت. (کرتاسی، ۱۳۴۷: ۱۱۳) مقام‌های ارمنی در دربار نادرشاه نیز حضور داشتند. (دانشنامه بزرگ ارمنی، ج ۸، ص ۱۴۰) همین روال نیز در زمان قاجار ادامه داشت. به‌طوری که شاهان مسلمان قاجار ضمن تأیید اعتبار فرامین شاهان قبلی در حکومت‌های ماضی بر اهتمام خود بر حمایت از ارامنه تحت حکومت خود سعی وافر داشتند. «عالیجاه المسیحیه به عرض رسانید که وانک تاتف من اعمال قپان به موجب فرامین پادشاهان فردوس مکان صفویه موقوفات در محال مرپور و محال سیسیان دارد و به واسطه اختلالی مزبوره به هم رسیده امر وانک و خدمه آن از رونق و رواج افتاده و استدعا کرد که به حکم اتحاد دو دولت و اتفاق دو شوکت حکم محکم قدر نفاد در این باب صادر گردد،

لهذا امر نفاذ به امضای فرامین مزبوره سابقه شرف صدور یافت که بهره موقوفات وانک مزبور که در محالین مزکورین واقع استکماکان مخصوص روشنائی وانک و خدمه آن بوده خلاف شرط وقف نشود». («حکم به رونق وانک به خاطر اتحاد دو دولت ایران و روس» سند مورخ ذی القعدة ۱۲۳۵) همچنین شاهان قاجار نیز در تأیید مراتب فرامین شاهان ماضی قاجار نیز نسبت به ارامنه تأکید داشتند و احکام قبلی را نسبت به ارامنه مسیحی لازم الاجرا می دانستند. «نظر به فرامین و احکام سلاطین صفویه و فرمان آقامحمد شاه مرحوم که کلیسای قزل وانک قریه اماغو احدائی اجداد عالیشان بیدروس بیگ ولد عالیشان ملک سام بیگ غلام که از سلسله اوربلیان است بوده که سال های بسال می باشد که منافع قریه مزبور را که در محال دره الاکز نخجوان است قبض و أخذ نموده است بمصارف وانک مسطور می رسانیده، لهذا مرحمت اقدس همایون شامل حال مشاورالیه گردیده و مابعدا موافق احکام سابق اختیار کلیسای قزل وانک و قریه اماغو را کما فی السابق بعالیشان زبده المسیحی بدروس بیگ ولد عالیشان ملک سام بیگ مرحمت و عنایت فرمودیم که در هذه السنه و مابعدا عالیشان مشاورالیه را که اصلاً بعد از اصل از نخب و ملک زاده های طایفه اوربلیان و از مالیات دیوانی معاف باشد و مقرر کردیم نایب السلطنه عباس میرزا صاحب اختیار مملکت آذربایجان بشارین آذربایجان غدغن اُکید نموده که از عالیشان مشاورالیه هم به هیچ اسم و رسم دیناری مطالبه ننماید». («معافیت مالیاتی قریحه اماغو و صرف مالیات آن جا به مخارج کلیسای وانک شود»، سند مورخ رجب المرجب ۱۲۲۹) با توجه به خدمات شایسته ای که خلفای خلیفه گری در جهت آبادانی و رونق امور اوجاق انجام می داند و باعث سرسپردگی ارامنه مسیحی به دولت مرکزی مسلمان قاجار می شدند. شاهان قاجار نسبت به این عملکرد شایسته آن ها اقداماتی از جمله دادن تیول به خلیفه و معافیت از خراج را دستور می دادند. «عالیشان سرکیس خلیفه درین اوقات خدمات شایسته ای به دولت علیه نموده زیاده از آنکه در نظر مرمت اثر والا بود حسن ارادت از مشاورالیه به ظهور رسیده است. بناء علیه از ابتدای سنه آینده اودئیل سعادت دلیل و مابعدا ادیب کند دره شام را بتیول ابدی او مرحمت واگذار فرمودیم که متوجهات دیوانی و مداخل آن را صرف معیشت خود ساخته مشغول انتظام امور کلیسای دانیال و انجام خدمات

دیوانی بوده به دعای دولت علیه قیام و اقدام کند». («قریحه دیب کند دره شام راه به تیول خلیفه سرکیس مرحمت داده شده مرخص از خراج دیوانی به سبب خدمات به دولت ایران»، سند مورخ شعبان ۱۲۴۴) در مواردی حکم ملوکانه علاوه بر خلیفه شامل حال خادمان کلیسا نیز می‌شد و معافیت‌های مالیاتی شامل خدمه اوجاق نیز می‌گردید که این امر نشان از توجه شاهان مسلمان قاجار در رونق اجمیادزین و رفاه حال عمئم ملت مسیحی ارمنی بوده است. «خلیفه داود خلیفه اوجاق اوچ کلیسا بتوجهات خاطر مرحمت آیات پادشاهی مستظهر و مباحی بوده بداند که چون از قرار احکام سلاطین سلف محارسان و سیاهکلاهان و خدمه اوجاق اوچ کلیسا از بابت ماوجهات و وجوهات و عوارضات و تکالیف و بیکار و شیکار معاف و مسلم بوده‌اند نواب همایون ما نیز نظر به مراعات جانب ایشان و همه خدمه اوجاق مذکور را از تکالیف مذکوره مرفوع القلم فرمودیم». («معافیت مالیاتی اجمیادزین و خدمه اوجاق»، سند مورخ جمادی الثانی ۱۲۱۹) همچنین در جهت حمایت‌های بیشتر در تنظیم امور اوجاق و الطاف شاهانه، شاهان قاجار به صدور فرامینی با موضوع عدم مطالبه متوجهات دیوانی از املاک موقوفی وانک می‌پرداختن به طوری رونق مساجد در اسلام را به عنوان نمادی از اهمیت شاهان قاجار به اسلام می‌دانستند، این گونه فرامین درواقع اهمیت و احترام به بقاع و اماکن ارامنه مسیحی را نیز توجه خاصی داشتند. «نظر مرحمت آن است که معابد و اجاقی که در ولایات محروسه است روز به روز بحیله آبادی پذیرد، لهذا مقرر می‌شود. میرزا احمد منشی و ظابط محال آزاد جیران بزیارت رقم قضا شیم و حصول آگاهی از مضمون حکم جهت مقاطعه مبلغ دوازده تومان که متوجهات دیوانی املاک موقوفی وانک مذکوره بوده و در سنوات سابقه مباشرین آن جا مطالبه می‌کردند آنعالیجاه هم زیاده از دوازده تومان مطالبه نکند گذارد که بدعای بقای دولت پایدار مشغول باشند». («معافیت مالیاتی معابد و اوجاق جهت آبادانی»، سند مورخ محرم الحرام ۱۲۴۵)

اهداء هدایا از طرف دولت مسلمان قاجار به خلیفه و حمایت از خلیفه‌گری

ارامنه مسیحی

خلفای مسیحی ارامنه لازم بود برای تنظیم امور مالی اوجاق به جمع‌آوری وجوهات از ارامنه تحت امر خلیفه‌گری پردازند، فتح‌علی شاه با استناد به فرامین کریم خان زند و آغامحمدخان قاجار، با صدور فرمانی در رجب ۱۲۴۱ منصب کلانتری ارامنه آزاد جیران را به فرزندان شمدان بیگ اکلیس علیائی تأیید کرد. (گج، ش ۴۲) عباس میرزا نیز با استناد به فرمان‌های کریم خان زند و آغامحمدخان قاجار با صدور حکمی در ذی‌قعدة ۱۲۴۰ منصب کلانتری ارامنه آزاد جیران را به صورت موروثی به شمشونبیگ واگذار کرد. (گج، ش ۲۰) شاهان قاجار برای احترام و همچنین حفاظت از جان خلیفه و همراهان ایشان و همچنین محافظت از وجوهات، فرامینی به حکام نواحی مختلف صادر می‌کردند. «مهدیقلی خان قاجار بیگلربیگی ایروان بداند خلیفه دود خلیفه اوجاق اوچ کلیسا که ماذون و مرخص به دارالسلطنه تبریز است که آمده چندی در این جا متوقف و زکوه و جوهی که بر ذمت ارامنه ساکنین محال خوی و تبریز و سایر این حدود به صرف اوجاق اوچ کلیسا معمول و مقرر است متصرف گردیده تدارک اسباب و آشیائی که به جهت ارامنه واقفین اوچ کلیسا ضرور باشد دیده مراجعت نماید می‌باید آنعالیجاه حصول آگاهی بر مضمون مرحمت و غدغن به عمل آید که احدی از حافظین حدود ثغور متعرض حال عالیجاه مشاورالیه نشود». «حمایت از خلیفه دود برای جمع‌آوری وجوهات توسط مهدیقلی خان بیگلربیگی ایروان»، سند مورخ رمضان ۱۲۲۰) دولت قاجار برای جلب توجه خلفای خلیفه‌گری در دادن هدایا دست گشاده‌ای داشتند و با ارسال انواع هدایا حمایت مادی و معنوی خود را نسبت به خلیفه ارمنی و همچنین احترام به دین مسیحیت را ابراز می‌داشتند. «خلیفه اپرم خلیفه اوجاق اوچ کلیسا بداند که چون در این ایام فیروز سلطانی آنعالیجاه اخلاص آگاه از فیض حضور دور بود، لهذا محض مرحمت کامل و عنایت شامل بدین موجب: جبه زری - عدد، قبا زری سپید بند رومی - عدد، شالزری کمر - طاقه، شال گوش پیچ ترمه - طاقه، شارق شقه طاقه، خلعت آفتاب طلعت از جامه خانه خاص به پیرایه بر و دوش افتخار و اعتبار آنعالیجاه عزت همراه مصحوب عالیشان

رفیع مکان عزت و سعادت بنیان و ارادت نشان یوسف بیگ پیشخدمت سرکار والا مرحمت و ارسال گردید». («دادن هدیه به خلیفه اپرم از طرف شاه قاجار»، سند مورخ جمادی الاول ۱۲۲۶). شاهان قاجار سعی وافر داشتند تا از هرگونه نافرمانی و عدم سرسپردگی خلیفه و خدمه اوجاق ارمنی جلوگیری کنند. درواقع رونق اوجاق متضمن حمایت‌های متعددی از سوی دولت مسلمان مرکزی قاجار بود؛ به همین سبب ارسال هدایا درواقع میزان اهمیت اوجاق و شخصیت خلیفه که مهم‌ترین شخص مسیحیت در میان ارامنه بود را نشان می‌داد. «اپرم خلیفه اوجاق اوچ کلیسا بداند که عریضه ارادت ترجمه که محض صداقت و بندگی قلمی و مصحوب عالیشان صداقت نشام ابراهیم مهرآسیا ارسال داشته بود به نظر مهرپرور رسید و مراتب عبودیت و بندگی آنعالیجاه کمایح معلوم رای آفتاب ضیای والا شد و پیشکش آنعالیجاه از نظر اشرف گذرانیده به آنعالیجاه خصوصاً و سایر خدمه اوجاق عموماً کمال شفقت داریم و در رونق و رواج آنجا اهتمام کامل می‌فرماییم». («کمال شفقت به خلیفه اپرم به جهت رونق اوجاق»، سند مورخ جمادی الثانی ۱۲۲۸). هرگاه خلیفه جدید به عنوان خلیفه اوچ کلیسا منسوب می‌شد، شاه قاجار با تکریم مقام او با ارسال هدایای مختلف ضمن ابراز محبت و الطاف ملوکانه، اهمیت و نقش خلیفه ارمنی را به حکام نواحی متذکر می‌شد تا نسبت به احترام و اعزاز او نهایت تلاش را داشته باشند. «خلیفه داود خلیفه اوچ کلیسا بالطاف کامله شهریاری امیدوار بوده بداند که چون درین اوقات برحسب استدعای رهایین و قسیسین معبد اوچ کلیسا خلیفه الخلفایی آنجا را بانعالیجاه محول و مرجوع فرمودیم، لهذا به جهت مزید اعتبار و افتخار آنعالیجاه موازی یک دست خلعت آفتاب طلعت برینموجب: قبای اطلس زری ۹۰۰۰ دینار، شال - دو طاقه: طاقه - ۳۳۰ دینار، طاقه - /// دینار، بالاپوش بادلّه دو حاشیه ضرابی اش به خز سمور - ۹۰۰ دینار از قیچاجیخانه شاهی بمصحوب عالیجاه رفیع جایگاه اخلاص آقا محمد کریم خان قاجار/// به جهت آنعالیجاه ارسال داشتیم». («اهداء هدیا به خلیفه داود به سبب انتساب خلیفه گری اوچ کلیسا»، سند مورخ ربیع الاول ۱۲۱۶).

حمایت از اجمیادزین و ارمنه مسیحی توسط دولت مسلمان قاجار در مقابل روسیه

شاهان صفوی از ارمنیان برای برقراری روابط با کشورهای خارجی و همچنین از روحانیان مسیحی، اسقف‌ها و کشیش‌های کاتولیک اروپایی مقیم ایران برای تحکیم روابط اقتصادی و سیاسی خویش با دولت‌های اروپایی بهره می‌بردند. (پتروشفسکی، پیگلو سکایا و دیگران، ۱۳۶۳: ۵۲۲) آنها اهمیت نقش اقتصادی و سیاسی ارمنیان را به خوبی دریافته بودند و از ایشان پشتیبانی می‌کردند (شکوه السادات اعرابی هاشمی، ۱۳۷۹: ۶۲) و گاه برای مذاکره با دولت‌های اروپایی از بازرگانان ارمنی ایران سود می‌جستند. (شکوه السادات اعرابی هاشمی، ۱۳۷۹: ۲۶) پس از مرگ شاه عباس یکم نیز اصول سیاست ایران نسبت به رعایای ارمنی خود تغییری نیافت و کم و بیش تا پایان حکومت صفویان پایدار ماند. از دوران پادشاهی شاه سلطان حسین صفوی، ایران به تدریج شکوه و نیرومندی گذشته را از دست داد. در هجوم افغان‌ها به اصفهان ارمنیان مسیحی جلفا در دفاع از مسلمانان شهر اصفهان و رویارویی با افغان‌ها نقش بزرگی داشتند. (هنوی، ۱۳۶۷: ۱۱۲-۱۱۸) در این دوره آنان آسیب بسیار دیدند و سختی‌ها کشیدند و جلفا از رونق افتاد. در روزگار نادرشاه افشار نیز، ارمنیان یاور ایران در جنگ با قشون عثمانی بودند. روستاییان ارمنی در یکی از جنگ‌های نادرشاه با عثمانی‌ها که در منطقه یقوارت ارمنستان روی داد، کمک بزرگی به او کردند و با سد کردن راه بازگشت عثمانی‌ها موجبات درهم شکسته شدن آنان را فراهم آوردند. (دانشنامه بزرگ ارمنی، ج ۸، ص ۱۴۰) در جنگ نادر با توپال عثمان پاشا، در نواحی مرزی همدان و عراق، شش گردان از ارمنیان در سپاه نادر می‌جنگیدند؛ (ایروان، ۱۳۵۱: ۳۹) همچنین سپاه امیران ارمنی از قلمرو حکومت خود خراج و مالیات جمع‌آوری و آن را صرف تدارکات و فراهم آوردن آذوقه سپاه مسلمان ایران می‌کردند. (ایروان، ۱۳۵۱: ۴۱) در دوره دولت مسلمان قاجار، ارمنیان مسیحی در ارتش ایران حضور چشمگیر داشتند؛ حتی در لشکرکشی آغامحمدخان به ماورای قفقاز عده زیادی از ارمنیان بودند که در قسمت‌های مختلف، به خصوص توپخانه، خدمت می‌کردند. (رائین، ۱۳۵۶: ۳۹) ارمنیان در عرصه سیاسی دولت ایران نیز حاضر بودند و آغامحمدخان قاجار سطوت خان ارمنی را در مقام اولین سفیر دولت مسلمان قاجار به دربار

لندن فرستاد (رائین، ۱۳۵۶: ۳۹) دوره پادشاهی فتحعلی شاه قاجار، با آرامش نسبی همراه بود. ارمنیان ایران، به خصوص ساکنان جلغا که از هرج و مرج چند دهه گذشته آسیب دیده بودند، از این آرامش بهره بردند و جانی تازه گرفتند. فتحعلی شاه به ارمنیان با نظر خوش می‌نگریست. (دروهبانیان، ۱۳۷۹: ۳۰۴) جنگ‌های ایران و روس در زمان پادشاهی فتحعلی شاه با بسته شدن دو پیمان گلستان و ترکمانچای پایان یافت. (مفتون دنبلی، ۱۳۸۹: ۵۸۲-۵۸۳) به موجب این پیمان در فصل سوم عهدنامه گلستان پادشاه ایران برای ابراز دوستی و وفاق نسبت به امپراتور روسیه، تمامی ولایات قراباغ و گنجه و خانات موشکی و شیروان و قبه و دربند و باکو و هرجا از ولایات طالش را که بالفعل در تصرف دولت روسیه است و تمامی داغستان و گرجستان را تا دریای خزر مخصوص و متعلق به دولت امپراطوری روسیه می‌داند. (شمیم، ۱۳۸۷: ۸۵) در فصل سوم و چهارم عهدنامه ترکمنچای نیز امتیازاتی به دولت روسیه داده شد و حوزه نفوذ ایران در منطقه قفقاز برای همیشه از دست رفت. شاه ایران از طرف خود و جانشینان خود خانات ایروان را که در دو طرف رود ارس واقع است و نیز خانات نخجوان و ایروان را به دولت روس واگذار کرد. او برای اثبات دوستی خالصانه نسبت به امپراطور روسیه به موجب همین فصل از طرف وارث و اخلاف خود واضحاً و علناً تصدیق می‌نماید که ممالک و جزایری که مابین خط تحدید فصل اخیر و نیزه جبال قفقاز دریای خزر است و همچنین اهالی بدوی و غیره متعلق به دولت روسیه است. (شمیم، ۱۳۸۷: ۹۵-۹۶) در این جنگ‌ها، سربازان ارمنی در هر دو قشون ایران و روسیه می‌جنگیدند، اما «تعداد سربازان ارمنی که در قشون ایران انجام وظیفه می‌کرد به طور محسوسی از تعداد آنان در قشون روسیه بیشتر بود». (میناسیان، ۱۳۸۰: ۱۰۳) اجمیادزین نسبت به وفاداری ارمنیان مسیحی به ایران مسلمان در زمان قاجار تأثیر بسزایی داشتند. به طوری که با اقدامات متعددی از جمله صدور فرامینی به ارامنه‌ای که تحت رهبری اجمیادزین بودند گوشزد می‌کردند که نسبت به دولت ایران وفادار باشند. در این میان اجمیادزین اظهار وفاداری خود را در قالب نامه و کمک به اطلاع دولت مسلمان قاجار می‌رساند و در جدال میان دولت قاجار و دولت روسیه با اینکه ارامنه مسیحی بودند در سپاه ایران دارای مذهب اسلام با روس‌ها می‌جنگیدند و

با دادن جان ارادت قلبی خود را به آب و خاکی که در آن زندگی می‌کردند نشان می‌دادند. «مسیحی انتساب صداقت سرکیس مقدس بداند عریضه ارادت آن مسیحی انتساب التفات گستر کارگذاران سرکار والا گردید و عرایضی که مشتمل بر احوالات آن سامان بود معلوم رأی بیضا در جاده ارادت ورزی ثابت قدم و اشفاق خاطر والا درباره او زیاده از دیگران می‌باشد، الله الحمد درین حال عالیشان محمدرضا سلطان چاپار از رکاب نصرت ایات حضرت سپهر رفعت نایب السلطنه العلیه العالیه وارد و مژده فتح روسیه منحوبه را رسانید که روسیه اباران اراده آمدن به اوچ کلیسا نموده‌اند از این طرف حضرت نایب السلطنه با جان فشان به مقابله رفته از طرفین آتش جنگ و جدال شعله‌ور گشته عنایت حضرت باری یاری کرده روسیه ضاله مغلوب گشته شش عراده توپ قورخانه و دواب و عراده روسیه به دست آمده از نه هزار صالادات قدر قلیلی با هزار فلاکت خود را به اوچ کلیسا انداخته‌اند و آن‌ها هم در مضیق هستند که امروز و فردا به فضل خدا همه آن‌ها دستگیر خواهند شد». («جنگ میان عباس میرزا و روسیه و شکست روسیه و اظهار سرسپردگی خلیه به دولت ایران» سند مورخ صفر ۱۲۴۳) با توجه به اینکه تعدادی از ارامنه و کلیساهای تابعه اجمیادزین در خاک دولت روسیه قرار داشت و خلیفه برای نظم امور وانک و همچنین دریافت وجوهات زکات باید به خاک روسیه تردد می‌کرد، شاه قاجار با صدور فرامینی عدم مزاحمت به خلیفه مسیحی را با توسل به حکم اتحاد دولت ایران و قاجار و همچنین احترام اسلام به دین مسیحیت را به طرف روس اعلام می‌کرد تا خللی در امور خلیفه ایجاد نشود. «چون خدمه وانک تاتف من اعمال قپان که کارگذار و مباشرین وجه زکوه آن‌جا هستند برای انجام ملزومات مهم مزبور به این طرف و آن طرف تردد می‌نمایند می‌باید به حکم موافقت و اتحادی که میان دو دولت علیه ایران و روس می‌باشد احدی بدون جهت و سبب مزاحم نشده متعرض احوال نگردد که به فراغت خاطر به انجام امور وانک مزبور پردازند». («عدم مزاحمت برای خدمه وانک برای دریافت وجوهات زکات در عزیمت به بلاد روسیه»، سند مورخ ذی القعدة ۱۲۳۵) در فرمانی از سوی شاه قاجار خطاب به خلیفه اپرم تأکید شده است با توجه به اهمیت امر رونق اوجاق لازم است که ارامنه متفرق که در خاک روسیه هستند و تحت رهبری اجمیادزین، توسط خلیفه

جمع‌آوری شوند و به سرحدات دولت قاجار وارد شوند. درواقع شاه قاجار ادعای حکومت بر تمامی ارامنه‌ای که داشت که تحت امر اجمیادزین بودند، هرچند در خاک روسیه زندگی می‌کردند و لازم بود این ارامنه به سرزمین ایران برگردند. «عالیجاهان عزت و جلات پناهان بارسوق قائم مقام و نرسیس خلیفه و سایر مهراسیایان اوجاق اوچ کلیسا به مرحمت ضمیر والا امیدوار بوده بدانند که عریضه خلیفه اپرم ملحوظ نظر گردید انعالیجاهان رقم قدر توام را بمشاورالیه ابلاغ نمایند و لازمه تأکید قلمی دارند که عالیجاه مشاورالیه زودتر عازم این حدود شده مشغول انتظام امر اوجاق باشد. انعالیجاهان خود نیز به آمدن عالیجاه خلیفه مشاورالیه بقاعده و آیینی که دارند امر اوجاق را مضبوط و به شرایط دعاگویی مشغول باشند. عالیجاه خلیفه اپرم در باب آوردن ارامنه متفرقه اوجاق که در شوره کل و پنبک و گرجستان می‌باشند، حکمی از دولت روسیه صادر خواهند کرد؛ لهذا بانعالیجاهان نیز مقرر می‌گردد که شرحی بعالیجاه خلیفه اپرم بنویسند که تفرقه مزبور را نیز به همراه خود بیاورد که امر اوجاق رونق و رواج کامل یابد.» «آوردن ارامنه متفرقه اوجاق در شوره کل و پنبک و گرجستان به سبب حکمی که از دولت روسیه صادر شده است»، سند مورخ محرم الحرام ۱۲۲۵) حمایت از بازگشت ارامنه و واگذاری املاک به آنان از دیگر سیاست‌های عباس میرزا برای حمایت از ارامنه بود؛ ازجمله طی حکمی در ربیع‌الاول ۱۲۲۳ خطاب به حسین خان، بیگلربیگی ایروان، بر ضرورت بازگرداندن ارامنه به سرزمین خود تأکید و در حکمی دیگر به تاریخ ۱۲۳۴ قمری و با استناد به حکم آغا محمدخان از بازگشت پتروسیگ به قراباغ حمایت کرد. (گج، ش ۱۵۲)

نتیجه‌گیری

حضور ارامنه مسیحی در ایران سابقه‌ای بس طولانی دارد و استمرار حضور ارامنه در ایران و پرهیز آنها از مهاجرت به سرزمین‌های دیگر نشانگر احترام اسلام به ادیان توحیدی ازجمله مسیحیت و ارامنه مسیحی، قرابت‌ها، پیوندهای عمیق تاریخی و فرهنگی، مناسبات رو به بهبود ایرانیان با ارامنه در این دوره است. اجمیادزین در دوره قاجار نقش مهمی در تنظیم روابط میان ارامنه مسیحی و شاهان مسلمان قاجار بر عهده داشت. اجمیادزین به‌منزله عامل اتحاد میان ارامنه و مسلمانان ساکن در حوزه جغرافیایی ایران، توانست از تفرق آنها

جلوگیری کند. شاهان قاجار و اجمیادزین به دنبال همزیستی پایدار جهت رسیدن به اهداف خود بودند. اجمیادزین در جایگاه یک نهاد دینی، اما با کارکردهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی توانست با جلب اعتماد شاهان مسلمان قاجار و ارامنه تابع خود در طول دوره زمامداری شاهان قاجار در حل اختلاف و مشکلات ایجاد شده و سامان دادن به مسائل ارامنه نقش محوری داشته باشد. تعاملات سازنده شاهان قاجار و اجمیادزین سبب ارتقای سطح اجتماعی ارامنه تابع ایران گردید به طوری که ارمینیان به تدریج با محیط ایران اسلامی انس گرفتند و با این حس که پاره‌ای از پیکر بزرگ ایران هستند در صحنه زندگی اجتماعی و اقتصادی ایران حاضر شدند. از جمله اسناد خطی قدیمی احکام و فرامین فارسی است که از طرف حکام و پادشاهان ایران صادر شده و به فرامین فارسی ماتناداران مشهور است. از نکات قابل توجه اسناد فارسی ماتناداران می‌توان به موضوع حق تعیین خلیفه اوچ کلیسا توسط پادشاه ایران مباحث وقفی وجوهات ارثی و منازعات میان ارامنه و مسلمانان کمک ارامنه به قاجار در جنگ ایران و روس و حمایت شاهان قاجار از ارامنه و آبادانی و انتظام امور اجمیادزین اشاره کرد. اجمیادزین به عنوان یک حرکت بزرگ دینی و اجتماعی، نقطه عطفی در نگاه شاهان قاجار نسبت به ارامنه در ایران به وجود آورد و همچنین توانست با رویکردهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خود، زمینه تعامل میان مسلمانان و ارامنه مسیحی و ارتقای سطح زندگی اجتماعی آنها را فراهم آورد. ساخت چندین کلیسا در نواحی مختلف، نبود اجبار برای تغییر مذهب و نیز حمایت کارگزاران قاجار از کلیسای جامع اجمیادزین، گواه روشنی از رویکرد و عمل‌گرایی دولت قاجار در تعامل با ارامنه بوده است.

منابع

- «در با آوردن ارامنه متفرقه اوجاق در شوره کل و پنبک و گرجستان به سبب حکمی که از دولت روسیه صادر شده است». سند مورخ محرم الحرام ۱۲۲۵. پوشه ش ۱. پرونده ش ۲۹. آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «حکم به رونق وانک به خاطر اتحاد دو دولت ایران و روس». سند مورخ ذی القعدة ۱۲۳۵. پوشه ش ۱. پرونده ش ۶۶. آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «عدم مزاحمت برای خدمه وانک برای دریافت وجوهات زکات در عزیمت به بلاد روسیه». سند مورخ ذی القعدة ۱۲۳۵. پوشه ش ۱. پرونده ش ۶۵. آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «جنگ میان عباس میرزا و روسیه و شکست روسیه و اظهار سرسپردگی خلیه به دولت ایران». سند مورخ صفر ۱۲۴۳. پوشه ش ۱. پرونده ش ۹۳. آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «عدم اجبار ارامنه به تغییر کیش». سند مورخ جمادی الثانی ۱۲۱۹. پوشه ش ۱. پرونده ش ۸. آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «تعیین بزرگ و کوچ و نجیب و غیر نجیب موقوف به تشخیص خلیفه است». سند مورخ ربیع الاول ۱۲۲۷. پوشه ش ۱. پرونده ش ۳۶. آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «علمای مسیح می توانند در مورد دین و آیین مسیحی سخن بگویند و جلوگیری از تصرف کردن اموال ملت ارامنه مسیح». سند مورخ ربیع الاول ۱۲۳۶. پوشه ش ۱. پرونده ش ۶۸. آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «هرکس از ارامنه که به اسلام مشرف شود، در ارث بردن چون سایر مسلمین باشد». سند مورخ نهم شهر شوال المکرم ۱۲۴۰. پوشه ش ۱. پرونده ش ۸۶. آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «قریحه دیب کند دره شام راه به تیول خلیفه سرکیس مرحمت داده شده مرخص از خراج دیوانی به سبب خدمات به دولت ایران»، سند مورخ شعبان، شماره ۱۲۴۴، ۹۴.
- «معافیت مالیاتی قریحه اماغو و صرف مالیات آنجا به مخارج کلیسای وانک شود». سند مورخ رجب المرجب ۱۲۲۹. پوشه ش ۱. پرونده ش ۴۷. آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.
- «معافیت مالیاتی اجمیادزین و خدمه اوجاق». سند مورخ جمادی الثانی ۱۲۱۹. پوشه ش ۱. پرونده ش ۸. آرشیو اسناد مجموعه ماتناداران ارمنستان.

- «معافیت مالیاتی معابد و اوجاق جهت آبادانی». سند مورخ محرم الحرام ۱۲۴۵. پوشه ش ۱. پرونده ش ۹۶. آرشیو اسناد مجموعه ماتن‌داران ارمنستان.
- «کمال شفقت به خلیفه اپرم به جهت رونق اوجاق». سند مورخ جمادی الثانی ۱۲۲۸. پوشه ش ۱. پرونده ش ۴۳. آرشیو اسناد مجموعه ماتن‌داران ارمنستان.
- «اهداء هدایا به خلیفه داود به سبب انتساب خلیفه‌گری اوج کلیسا». سند مورخ ربیع‌الاول ۱۲۱۶. پوشه ش ۱. پرونده ش ۴. آرشیو اسناد مجموعه ماتن‌داران ارمنستان.
- «حمایت از خلیفه داود برای جمع‌آوری وجوهات توسط مهدی قلی خان بیگلربیگی ایروان». سند مورخ رمضان ۱۲۲۰. پوشه ش ۱. پرونده ش ۱۲. آرشیو اسناد مجموعه ماتن‌داران ارمنستان.
- «دادن هدیه به خلیفه اپرم از طرف شاه قاجار». سند مورخ جمادی‌الاول ۱۲۲۶. پوشه ش ۱، پرونده ش ۳۳. آرشیو اسناد مجموعه ماتن‌داران ارمنستان.
- «عریضه خلیفه مبنی بر غارت اسباب و زینت معابد و کلیساها سمت وان و اذیت مهراسایان». سند مورخ صفر، پوشه ش ۱، پرونده ش ۵۹. آرشیو اسناد مجموعه ماتن‌داران ارمنستان.
- «متوجهات دیوانی قراکلیسا قریه قراتلکی صرف معاش آن جا شود». سند مورخ شعبان ۱۲۲۹. پوشه ش ۱. پرونده ش ۴۸. آرشیو اسناد مجموعه ماتن‌داران ارمنستان.
- «عدم دخل و تصرف در اموال ارامنه و اموال قراکلیسا». سند مورخ صفر المظفر ۱۲۲۳. پوشه ش ۱. پرونده ش ۱۹. آرشیو اسناد مجموعه ماتن‌داران ارمنستان.
- «عدم تعرض به مراتع ارامنه». سند مورخ رمضان ۱۲۴۲. پوشه ش ۱. پرونده ش ۹۰. آرشیو اسناد مجموعه ماتن‌داران ارمنستان.
- «شکایت خلیفه پارسوق از سوء رفتار و سلوک حکام سابق به شاه قاجار». سند مورخ شوال ۱۲۴۲. پوشه ش ۱. پرونده ش ۹۱. آرشیو اسناد مجموعه ماتن‌داران ارمنستان.
- راثین، اسماعیل. (۱۳۵۶). ایرانیان ارمنی. تهران: امیرکبیر.
- پطروشفسکی، پیگلوسکایا. (۱۳۶۳). تاریخ ایران. ترجمه کریم کشاورز. تهران: پیام.
- دانشنامه بزرگ ارمنی، ج ۸، اعرابی هاشمی، شکوه السادات. (۱۳۷۹). «نقش ارامنه در تجارت خارجی صفویه». پیمان. شماره ۱۱ و ۱۲. هنوی، جونس. (۱۳۶۷). هجوم افغان و زوال دولت صفوی. ترجمه دکتر اسماعیل دولتشاهی. تهران: یزدان.

- کرتاسی، آبراهام (گاتوگی). (۱۳۴۷). یادداشت‌های گاتوگی (از تاج‌گذاری نادرشاه و چند فرمان از نادرشاه). ترجمه عبدالحسین سپنتا. تهران: وحید. نقل در ورهرام، غلامرضا. (۱۳۷۱). منابع تاریخ ایران در دوران اسلامی. تهران: امیرکبیر.
- درهوهانیان، هاروتون. (۱۳۷۹). تاریخ جلفای اصفهان. ترجمه لئون میناسیان و م.ع. موسوی فریدنی. اصفهان: زنده‌رود.
- ایروانی، آبراهام. (۱۹۳۸). تاریخ جنگ‌ها. ایروان: [بی‌نا]. نقل در: پاپازیان، هاکوب. «همکاری نظامی ارمنیان و ایرانیان». هور. س ۲، ش ۱۹. دی ۱۳۵۱.
- میناسیان، سرگئی. (۱۳۸۰). «نقش ارامنه در ارتش ایران». ترجمه آناهید هوسپیان. پیمان. شماره ۹۱ و ۱۸. ص ۱۳۹-۱۳۲.
- شمیم، علی اصغر. (۱۳۸۷). ایران در دوره سلطنت قاجار. تهران: انتشارات بهزاد.
- مفتون دنبلی، عبدالرزاق. (۱۳۸۹). مآثر السلطانیة. تصحیح غلامحسین زرگری نژاد. تهران: انتشارات مؤسسه ایران.
- وارانندیان، میکائل. (۱۹۸۱). تاریخ حزب داشناکسوتیون. تهران: آلیک.
- گج (آرشیو اسناد تاریخی گرجستان، فوند ش ۱۴۵۲).
- Bournoutian, George. (2003). Armenians and Russia, a documentary record, Mazda, Publisher.
- Archive of Matanadaran, Armenia, Fond.No.4, Doc. No.118.